

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СЕМАНТИКИ, ЛЕКСИКОЛОГІЇ ТА ФРАЗЕОЛОГІЇ

Гаценко І. О.

Чернігівський державний інститут економіки і управління

ЗВУКОЗОБРАЖАЛЬНІ СЛОВА ЯК ФІКСАЦІЯ ЗВУКОВОГО КОДУ В МОВІ

Статтю присвячено актуальній науковій проблемі – мотивації мовного знака в сучасному мовознавстві. Розглянуто поняття “звукосфера” в сучасній лінгвістиці. З урахуванням розмаїтості підходів і критеріїв у створенні класифікації звукозображень пропонується нова структура семантичного поля “звук”.

Ключові слова: звукозображення, фонестема, мовний знак.

Найбільш популярною теорією походження мови протягом довгого часу була теорія звуконаслідування. Однак у сучасному мовознавстві залишається відкритим питання звукозображальної природи мови. А. М. Газов-Гінзбург виділяє чотири можливих джерела звукозображальності: 1) відтворення природних звуків, що супроводжують життєдіяльність організму (“внутрішнє звукозображення”); 2) наслідування звукам зовнішньої природи (“зовнішнє звукозображення”); 3) озвучення первинно беззвучних “наслідувальних жестів рота і носа”; 4) “дитячі слова”, де найбільш легкі для дитини звукосполучення стають позначеннями різних предметів і явищ.

У вітчизняному мовознавстві звукосимволізм і звуконаслідування досліджуються у зв'язку з проблемами мотивованості мовного знака, теорії дитячої мови, стилістики і поезики, лінгвістичної типології, експериментальної психології, психолінгвістики.

Незважаючи на зростання уваги до явища іконізму в мові і на спробу розглядати його як один з фундаментальних принципів мовної організації, брак задовільної теорії дається взнаки, у галузі звукосимволізму та звуконаслідування його не вдається компенсувати і застосуванням нових точних методів.

Отже, актуальність даної розвідки передусім зумовлена потребою дослідження явища ономапопеї в сучасному мовознавстві. **Мета** дослідження полягає у комплексному аналізі слів-звукообразень. Завдання статті – проаналізувати останні дослідження, що їх присвячено проблемі мотивованості мовного знака, запропонувати нову структуру семантичного поля “звук” з урахуванням розмаїтості підходів і критеріїв у створенні класифікації звукообразень, дати компонентний аналіз звукообразальних слів та порівняльний аналіз компонентної семантики цих одиниць. Об’єкт вивчення становлять лексичні системи звукообразень української, російської та англійської мови. Предметом дослідження є особливості структури звукообразальних слів у досліджуваних мовах. Наукова новизна роботи полягає в тому, що поняття звукообразальності розглядається як більш об’ємне по відношенню до звуконаслідувань.

У 70-80 рр. звукосимволізм став розглядатися також у рамках фоносемантики, що вивчає звукообразальну систему мови з просторових і тимчасових позицій. Існує типологія звукосимволізму, запропонована такими американськими вченими, як Л. Хінтон, Д. Ніколс, Д. Охала, Т. Кауфман, Х. Аокі. Ця типологія містить у собі чотири типи звукосимволізму: *фізичний, імітативний, синестетичний і конвенціональний*. Фізичний звукосимволізм представляє звуки й інтонаційні малюнки, що виражають внутрішній стан людини (сюди входять “невимушені” звуки – *кашель, чмихання тощо*). Імітативний звукосимволізм представлений ономапопами, що передають навколишні звуки (такі звуконаслідування добре висвітлені в літературі). Синестетичний звукосимволізм представлений акустичними символізмами неакустичних явищ, де голосні і приголосні фонемі передають візуальні, тактильні й інші характеристики предметів, такі як розмір, форма й ін. Конвенціональний звукосимволізм, тобто асоціації фонем і їхніх груп з визначеними значеннями (напр.: в англ. *gl* передає значення світіння: *glisten, glow, glare, glitter, gloss*; *sn* передає неприємний звук, видаваний людиною: *snarl, sneer, sniff, snigger, snort*); такі сполучення називаються *фонестемами*. Усі ці категорії розташовані на шкалі “мотивованість – довільність” з поступовим посиленням ролі останньої.

Термін *фонестема* визначається як повторюване сполучення звуків, подібне до морфеми в тому розумінні, що з ним більш-менш чітко асоціюється деякий зміст, але відрізняється від морфеми повною відсутністю морфологізації іншої частини словоформи.

Існує і більш вузьке розуміння звукосимволізму. Це закономірний, недовільний, фонетично мотивований зв’язок між фонемами слова і покладеною в основу номінації незвуковою (неакустичною) ознакою денотата (мотивом). Межа між звуконаслідуванням і звукосимволізмом знаходиться в ознаці денотата (акустичному для звуконаслідувальної лексики і неакустичному для звукосимволізму). Поняття звуконаслідування і звукосимволізму поєднуються загальним терміном *звукообразальність*.

У звуковому вигляді звуконаслідувань знаходить відображення позамовний чинник (зображувана звукова дійсність) і мовні фактори. На перший погляд звуконаслідування з'являються як універсальні слова, однак той самий звук об'єктивної реальності може зображуватися в різних мовах зовсім різними звуками, наприклад, українські, російські качки кричать *кря-кря*, датські – *rap-rap*, французькі – *coûin-coûin*, а в інших країнах крик качки передається як *gick-gack*, *hap-hap*. Мотивованість звуконаслідувань таким чином є не абсолютною, не природною, а соціально зумовленою, відносною. Якщо при імітації завдання полягає в точному відтворенні звуків навколишнього світу, то при утворенні звуконаслідувань кожен народ членує світ звуків відповідно до системи фонем своєї мови. З усього сказаного можна зробити висновок, що положення про універсальність звуконаслідувальних слів (оскільки вони фіксуються у більшості мов і їхня наявність передбачається в усіх мовах), попри позірну наочність, зовсім не є таким самоочевидним. Самої наявності замало, щоб говорити про ономотопейні утворення як про універсальну категорію. У різних мовах вони мають відмінний набір фонетичних, фонологічних, морфологічних, синтаксичних, семантичних і, очевидно, дискурсивних параметрів.

Світ знаків і знакових систем (природних і соціальних) нескінченно різноманітний: його єдність носить характер континууму. У сфері знакової комунікації, про яку сьогодні достеменно відомо науці, використовується п'ять сенсорних каналів (зір, слух, нюх, дотик, смак) і, відповідно, розрізняється п'ять видів фізичної оболонки знаків. Слухові (звукові) знаки є найважливішими складовими кодового механізму передачі інформації в рамках антропо- і зоосеміотики, а звукові механізми інформаційного зв'язку, що забезпечують комунікацію на різних рівнях (від матеріально-просторового до абстрактного), складають звукоферу.

Особливість людського голосу полягає в тому, що він одночасно є джерелом звуків і інструментом мови. Світ знаків і знакових систем (природних і соціальних) нескінченно різноманітний: його єдність носить характер континуума (від латинського *continuum* – безперервне, суцільне). У сфері тієї знакової комунікації, про яку сьогодні вірогідно відомо науці, використовується п'ять сенсорних каналів (зір, слух, нюх, дотик, смак) і, відповідно, розрізняються п'ять видів фізичної оболонки знаків. Слухові (звукові) знаки є найважливішою складовою кодового механізму передачі інформації в рамках антропо- і зоосеміотики, а звукові механізми інформаційного зв'язку, що забезпечують комунікацію на різних рівнях (від матеріально-просторового до абстрактного), складають звукоферу.

Звукофера існує в широкому і вузькому розумінні: як звуковий всесвіт, що матеріалізується при слуховому сприйнятті, і як звуковий континуум, заповнений різнотипними звуковими системами, який використовує звуковий код для передачі інформації між біо-, соціо- і семіосферами й усередині кожної з них.

Біосфера розуміється слідом за В. І. Вернадським як особлива, організована, охоплена життям оболонка землі. Соціосфера визначається як сфера штучно створюваних людиною засобів діяльності та сигнальних систем, а також способів їхнього застосування. За визначенням Ю. М. Лотмана, семіосфера – це семіотичний простір, необхідна передумова мовленнєвої комунікації.

У рамках звукофери можна виділити біо- і соціозвукофери. Кодовими механізмами передачі інформації в межах соціозвукофери будуть штучно створені знакові системи, а в рамках біозвукофери – системи звукових сигналів, які утворюються природно. Семіозвукофера є результатом переходу біозвукофери і соціозвукофери у простір “іншої” семіотики. У складі соціозвукофери може розглядатися лінгвозвукофера, як і все, що пов’язано із соціальною діяльністю людини, при цьому враховується роль мови як важливого засобу передачі інформації.

Опозиція *звучне / незвучне* є одним із найважливіших критеріїв для визначення меж та структури звукофери. Якщо тиша (як відсутність шуму) можлива у світі і без людини, то мовчання можливе тільки в людському світі. Тиша необхідна для забезпечення сприйняття звуку, для збереження і підтвердження його значимості.

У мовленнєвій сфері мовчання сприяє виникненню і розвитку нових значень. Той факт, що сфера тиші як репрезентація відсутності звуків тісно межує, з одного боку, з відсутністю руху / спокою, а з іншого боку – з наявністю слабо вираженого, ледве вловимого звукового сигналу, свідчить про прикордонний характер цієї сфери в рамках усієї звукофери та про дифузність існуючих меж між звуком і його відсутністю в людському сприйнятті. “Тиша / мовчання” виступають сигналами відсутності звуку чи мовленнєвого акту або прирівнюються до мовленнєвого акту чи складають фон сприйняття.

У межах лінгвозвукофери, яка складає частину соціозвукофери, вважається доцільним розглядати паралінгвістичні засоби як такі, що визначають межі вербального та невербального. Крім суто голосових або горлових елементів (манера говоріння, якість голосу і тону, просодика), у центрі уваги паралінгвістики знаходяться і неголосові (негорлові) форми (різноманітні фізіологічні реакції, деякі природні звуки, звуки від контакту людини з предметами, включаючи людське тіло). Якщо низка паралінгвістичних елементів безпосередньо пов’язана з мовою (параметри звучання), то інші елементи можуть уживатися незалежно від мови, зберігаючи при цьому своє значення (диференціатори, альтернати, адаптори). Людський голос також розглядається в межах лінгвозвукофери, виступаючи одночасно й органом – джерелом звуків, й інструментом мови.

Переклад звукового коду на словесний рівень означає його семантизацію, у якій мова виступає одночасно в ролі заміни й у ролі тлумача даного коду. Разом з тим словесна фіксація звуків має на меті створення свого власного варіанта звучання, де слово зображує чи позначає звук. Тим самим слова-

звукозображення, організовані в семантичне поле з ім'ям “звук”, є відображенням або фіксацією звукофери в межах природної мови, де репрезентують як біозвукофери, так і соціозвукофери, включаючи частково саму лінгвозвукофери (позначення манери говоріння та фізіологічні особливості мови). Під семантичним полем розуміється “семантична підсистема мови, що поєднує семіми на основі загальної семі або групи сем” [1, с. 118].

Поняття *звукозображення* розглядається в дослідженні як більш широке відносно *звуконаслідування* і включає останнє у свою понятійну структуру. Відображення різного роду звучань у звуконаслідувальних словах відрізняється умовністю і приблизністю, у зв'язку з чим багато звуконаслідувальних за походженням слів пережили процес деетимологізації і десемантизації та перетворилися на звичайні “знакові” слова [2, с. 110].

Забуттю первісної внутрішньої форми сприяє і включення звуконаслідувального кореня в систему словотвірних зв'язків, а також розвиток у даної групи слів переносних значень, у наслідок чого первинні значення, які мали безпосередній зв'язок зі звучанням, можуть узагалі зникати з мови.

Семантична особливість звукозображень полягає в тому, що всі вони містять у структурі семіми семі “звук”, яка є інтегральною для всіх конститuentів семантичного поля. Такі характеристики звуку, як інтенсивність, висота, тембр, тривалість, швидкість (темп), на рівні мови представлені звукозображеннями.

З урахуванням різноманітності підходів та критеріїв у створенні класифікації звукозображень пропонується нова структура семантичного поля “звук”, яка базується на структурі звукофери.

Семантичне поле “звук” складається з 6 субполів: I. Субполе “продукування звуку” (*видавати звук*); II. Субполе антропофонів (звуків, які утворює людина) як репрезентація антропозвукофери; III. Субполе технофонів (звуків неживих предметів) як репрезентація технозвукофери; IV. Субполе зоо- і натурофонів (звуки природних явищ і представників тваринного світу) як репрезентація біозвукофери; V. Субполе “сприйняття звуку” (*чути/слухати*); VI. Субполе нульової фонації як репрезентація мовчання і тиші (*мовчання, тиша*).

Кожну групу можна розглядати як окреме семантичне поле, тому що вона ієрархічно структурується на більш дрібні складові. Семантична група звуків природних явищ і представників тваринного світу складається з 2 підгруп. Підгрупа 1 включає: 1) звуки дощу, граду (*хльостати; hammer*); 2) звуки струмка, водоспаду, хвиль (*дзюркіт; bubble*); 3) звуки грому (*гриміти; grumble*); 4) звуки вітру (*вими; roar*); 5) звуки дерев, листя, трави (*шелестіти; rustle*). 2. Підгрупа зоофонів, що наслідують звуки тварин, птахів. Зазначена підгрупа утворюється з наступних складових: 1) звуки домашніх тварин і птахів (*мукання; bellow*); 2) звуки диких тварин і птахів (*щебет; roar*); 3) звуки комах, земноводних і плазунів (*кумкання; croak*);

4) ономатопеїчні назви деяких птахів (звуконаслідувальні орнітоніми) (*свистун; kittiwake*).

Друга група артикуляційних звуків, що передають фізіологічні процеси, здійснювані мовними органами людини, має наступні складові: 1) звуки, що передають різні почуття й емоційні стани (можуть бути диференціаторами), – плач (*ридання; whimper*); сміх (*пеготати; guffaw*); лемент (*крик; bawl*); звуки (шум) голосів (*гамір; chirp*); вигуків /немовні звуки, що можуть бути диференціаторами або альтернантами (*цокати; growl*); наслідування звуків свисту (*свистіти, whistle*); 2) лінгвофони (звуки, що відбивають фонаційні особливості звучної мови (вимову) і манери говоріння) – голосна / тиха мова (*гриміти; rumble*); висотні характеристики мови (*басити; growl*); динамічні характеристики мови; нечленороздільна мова (*торохтіти; gibber*); дефектна мова (*гаркавість; lisp*); різні особливості вимови (*запинатися; twang*); 3) звуки голосу, що бувають різного ступеня гучності (*звук шепотіння, raucous*); різної висоти (*монотонний; high*); різного забарвлення (*охриплий, hoarse*); різного ступеня чіткості (*гундосий; clear*); різної динаміки (*звук щибетання; drawl*).

Третя група включає звуки, що утворюються за допомогою різних інструментів (можуть бути адапторами – об'єктами): *стукати; whack*.

Семантична група звуків людини як біологічної істоти містить у собі 4 складові: 1) звуки людини як біологічної істоти; 2) звуки людини як істоти, яка відчуває і говорить; 3) звуки, що видаються людиною під час праці; 4) звуки людини творчої. Перша підгрупа містить наступні складові: 1) фізіологічні звуки, що супроводжують різні фізичні стани і деякі дії, до яких відносять звуки, утворювані зубами (*клацати; chatter*); звуки, утворювані губами та язиком (*чмокати; smack*); звуки, утворювані носом (*фиркати; sneeze*); звуки, утворювані ротом або горлом (*харкати; snore*); звуки, утворювані органами травлення (*гурчання; retch*); 2) звуки, що супроводжують рухові дії людини, до яких відносимо звуки, утворені пальцями (*тарабанити; snap*); звуки, утворені руками (*плескати в долоні; smash*); наслідування звуків ходи людини (*тупати, човгати, pad*); звуки, утворені тілом людини (*плюхатися; flop*). Четверта підгрупа містить у собі звуки, що утворюються за допомогою музичних інструментів: *сурмити; toot*.

Семантична група звуків неживих предметів складається з 5 підгруп: 1. Звуки контактуючих матеріалів. До зазначених підгруп відносимо: 1) звуки від руху повітря (*свист; swish*); 2) звуки вогню і горіння (*тріск; crackle*); 3) звуки скла, металу, рідини (*дзенькіт; jangle*); 4) звуки ламких предметів, а також предметів, що вибухають (*тріск; pop*); 5) звуки ударів і падіння предметів (*шльопання; bump*); 6) звуки тертя (*скрип; grate*). 2. Звуки приладів і механізмів. Підгрупа 2 містить наступні складові: 1) звуки дзвонів і годинника (*бій; knell*); 2) звуки електричних і електронних приладів (*гудіння; bleep*); 3) звуки механізмів і різних механічних пристроїв (*брязкіт; snap*). 3. Звуки сигнальних пристроїв як репрезентація сигналосфери. Підгрупа 3 включає: 1) сигнали транспортних засобів (*гудок; honk*); 2) радіо і телефонні

сигнали (*гудок; pip*); 3) звуки сирен (*вумтя; blare*). 4. Звуки транспорту. До складу підгрупи 4 входять: 1) звуки двигуна, який працює (*кашляти; put-put*); 2) шум рухів (*гудіння; турмур*). 5. Звуки зброї. До складу підгруп 5 входять: 1) звуки куль, снарядів (*свистіти; whiz*); 2) звуки стрілянини, вибухів (*гуркіт; thunder*).

Коли звуковий світ, що оточує людину, відбивається в мові, він є світом, опосередкованим мовною свідомістю, в якій до обмежень, що накладаються сприйняттям, додаються обмеження, зумовлені закономірностями мови. Той факт, що звук складніше сприймати, ніж колір, оскільки він частіше характеризується моментальністю, зумовлює відносну суб'єктивність слухових відчуттів. Це знаходить відображення як у використанні звукозображень, що є одночасно і знаками звучних реалій, і одиницями мови, так і в побудові семантичного поля “звук”, що є фіксацією звукосфери в мові. Одиниці семантичного поля “звук” є прикладом того, що система значень окремо взятої мови дає те пізнання, яке необхідне для потреб людського суспільства, а заломлення категорії звучання в мові може служити основою семантичних універсалій.

Л і т е р а т у р а :

1. *Шафиков С. Г.* Типология лексических систем и лексико-семантических универсалий : [монография] / Сергей Григорьевич Шафиков. – М., 2004. – 238 с.
2. *Кондратов Н. А., Третьякова В. С.* Лексическая семантика / Николай Александрович Кондратов, Вера Сергеевна Третьякова. – Свердловск, 1991. – С. 110-116.

А н н о т а ц и я

Статья посвящена актуальной научной проблеме – мотивации языкового знака в современном языкознании. Рассмотрено понятие “звукосфера” в современной лингвистике. С учетом разнообразия подходов и критериев при создании классификации звукоизображений предлагается новая структура семантического поля “звук”.

Ключевые слова: *звукоизображение, фонестема, языковой знак.*

Annotation

The article is devoted scientific the issue of the day – motivation of linguistic sign in modern linguistics. A concept is considered “soundsphere” in modern linguistics. Taking into account the variety of approaches and criteria in creation of classification of onomatopoeia the new structure of the semantic field is offered “sound”.

Keywords: *onomatopoeia, fonestema, linguistic sign.*